

Yıl: 4, Sayı: 14, Eylül 2017, s. 252-267

Sawash ALJASİMİ¹

Erdem TAZEGÜL²

İBNÜ MÜHENNÂ LÜGATİ'NİN SÖZ DİZİMİ ÜZERİNE BİR İNCELEME

Özet

XIII. yüzyılın ikinci yarısında kaleme alınan *Kitabu Hilyetü'l-İnsan ve Halbetü'l-Lisân (İbnü Mühennâ Lügati)* Cemalüddin İbnü Mühennâ'ya aittir. Eser üç kısımdan (Farsça, Türkçe ve Moğolca) oluşmaktadır. Araplara yabancı dil öğretmek amacıyla hazırlandığından eserin dili Arapçadır. Eserin bütün kısımları hemen hemen aynı yöntemle hazırlanmış olup her kısım baplara ve fasıllara ayrılmıştır. Bu kısımlarda Farsça, Türkçe ve Moğolca gramerleri hakkında kısa bilgiler, örnek cümleler ve çeşitli konulara göre kelime listeleri sunulmuştur. Makalede, İbni Mühenna'nın söz dizimi üzerine verdiği bilgilerden bahsedilecek ve eserin Türkçe bölümünde geçen örnek cümleler, cümle bilgisi yönünden değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler: İbni Mühenna, Söz Dizimi, Kitabu Hilyetü'l-İnsan ve Halbetü'l-Lisân

THE SYNTACTICAL ANALYSIS OF SENTENCES OF THE MONUSCRIPT “IBNI MUHENNA LUGATI”

Abstract

The manuscript '*Kitabu Hilyetü'l-İnsan ve Halbetü'l-Lisan*' (*İbnu Muhenna Lugati*) was written by Jemaluddin İbnu Muhenna in the second decade of the 13th century. It is consisted of three parts which are presented in Persian, Turkish and Mogol languages. The manuscripts language is Arabic because of the fact that it

¹ Dr., Ege Üniversitesi, Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü, TDL, ABD Mezun., s_sawash_m@hotmail.com.

² Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü, e-mail: erdemtazegul@gmail.com

was written for the Arabian native speakers. All of the parts were done by the same method and divided into small chapters. There are a short introduction of Mogol,

Persian and Turkish grammar, the examples and rich vocabulary related to the different kind of sphere. The given article considers the vocabulary of manuscript and gives the syntactic analysis of the sentences of the chapter devoted to Turkish language.

Key Words:İbni Muhenna, Syntax, Kitab Hilyetü'l-İnsan ve Halbetü'l-Lisan

GİRİŞ

Kitabu Hilyetü'l-İnsan ve Halbetü'l-Lisân veya Türk dünyasında İbnü Mühennâ Lügati adıyla tanınan eser Cemalüddin İbnü Mühennâ tarafından XIII. yüzyılın ikinci yarısında kaleme alınmıştır. Araplara Farsça, Türkçe ve Moğolca öğretmek için hazırlanmıştır. Eserin dili Arapça olup üç kısımdan oluşmaktadır. Yazar, birinci kısmı Farsçaya, ikinci kısmı Türkçeye ve üçüncü kısmı Moğolcaya ayırmış; bu dillerin grameri hakkında kısa bilgiler aktarmış ve çeşitli konulara göre hazırlanan kelime listelerine yer vermiştir. Eserin günümüze kadar 6 nüshası bulunmuş; 5 nüshası Avrupa kütüphanelerinde, 1 nüshası da İstanbul Arkeoloji Müzeleri'nde yer almaktadır.

Eseri dünyaya tanıtan Melioranskiy olmuştur. Avrupa kütüphanelerinde yer alan 5 nüsha üzerine doktora çalışması yapmıştır. 1900 yılında Türkçe kısmını (Arab' filolog' o turetskom' Yazık'), 1903'te Moğolca kısmını (Arab' filolog' o mongolskom' Yazık') yayınlamıştır. Daha sonra bulunan İstanbul nüshası, ilk olarak Kilisli Rıfat Bilge (Kitab Hilyetü'l-İnsan ve Helbetü'l-Lisân, Yahut İbn Mühennâ Lügati, Farisi, Türkçe, Moğolca) tarafından yayımlanmıştır. 1934 yılında Aptullah Battal Taymas, Kilisli'nin çalışmasının dizinini (İbnü-Mühennâ Lügati "İstanbul nüshasının Türkçe bölümünün endeksidir") yayımlamıştır. Taymas bu çalışmanın haricinde, Hasan Eren'le birlikte, *İbn Mühennâ Lügati Hakkında* isimli, iki bölümden oluşan bir çalışma yayımlamıştır. Bu çalışmanın birinci bölümünde sorunlu Türkçe kelimeler üzerinde durulmuştur. İkinci bölümünde ise Hasan Eren, eserin Moğolca kısmında geçen bazı kelimeleri açıklamaya çalışmıştır. Bu makalenin dışında kelimeler üzerine çalışan bir diğer bilim insanı da Zeki Kaymaz'dır. Kaymaz *İbni Mühennâ Lügati'ndeki Bazı Kelimeler Hakkında* isimli makalesinde Taymas'ın makalesinde açıklanamayan 224 kelime üzerinde durmuş ve bu kelimelerin sayısını 54'e düşürmüştür. 1938'de N. N. Poppe *Mongols'skii Slovar' Muqaddimat al-Adab* adlı çalışmasında eserin Moğolca kısmını değerlendirmiştir. 2008 yılında, eserin Türkçe kısmını Tofiq Hacıyev ele almıştır. (Seyid Əhməd Cəmaləddin ibn Mühənnə. Hilyətül-İnsan və Həlbətül-Lisân). Hacıyev eserin fonetik, morfolojik, leksikolojik ve sentaks yapısının Azerbaycan Türkçesi ile aynı olduğunu ileri sürmüştür. Bülent Gül, 2016 yılında eserin Moğolca kısmını incelediği çalışmasını "Moğolca İbni Mühennâ Lügati" adıyla yayımlamıştır. Son olarak da eserin tıpkıbasımı 2016 yılında Türk Dil Kurumu tarafından yayınlanmıştır.

Bahsi geçen çalışmaların dışında, eser hakkında pek çok makale yazılmış; bu çalışmalarda çeşitli konular üzerinde durulmuştur. Fakat eser cümle bilgisi yönünden ele alınmamıştır. Bu çalışmada, eserin Türkçe kısmında geçen örnek cümleler söz dizimi yönünden incelenecek ve yazarın Türkçe bölümünde verdiği Arapça gramer bilgileri üzerinde durulacaktır. İncelemede,

Türk Dil Kurumu tarafından 2016 yılında neşredilen *Hilyetü'l-İnsân ve Halbetü'l-Lisân*³ isimli eser kullanılmıştır.

Yazar, Kitabı Hilyetü'l-İnsân ve Halbetü'l-Lisân adlı eserini Araplara yabancı dil öğretimi amacıyla hazırladığı için kullandığı cümleler çoğunlukla basit cümle yapısındadır. İbni Mühennâ, eserinde bazı cümlelerin altına bire bir Arapça şekillerini yazarak izah etmiştir. Örneğin:

تُندى تَبْوِ كَا مِنْبِ كَلْدِي

(رجع ركب الجمل وجاء) (77/1)

töndi teveke minip keldi;

تاؤوك قا ات منب باردى

(فلان على الفرس ركب ومشى) (77/1)

tevük ça at minip bardı

بكميز بوكون اتلانماسون

(اميرنا اليوم الفرس على لا يركب) (78/1)

begimiz bu kün atlanmasun

Eserdeki cümlelerde genel olarak özne+nesne+yüklem dizilişi hâkimken sadece yüklemden oluşan cümleler de mevcuttur. Örneğin; ياشدى yaşdı (86/1), أمزوردى emzürdi (86/1), كوركزدى görküzdi (86/1), بورج الدى borç aldı (86/1) gibi cümleler de vardır. Bu yapı yakın dönem eserlerinden Dîvânu Lugâti't-Türk'te de yaygın olarak görülmektedir (Demirel-Nalbant 2014: 17). Ancak çalışmamızda genel olarak öge sayısı fazla olan cümleler değerlendirilmiştir.

SÖZ ÖBEKLERİ

1. Tamlamalar

1.1 İsim Tamlaması

İki veya daha fazla isim unsurundan oluşturulan tamlamaya isim tamlaması denir. İsim tamlamasında ilk unsura tamlayan, ikinci unsur yani asıl unsura ise tamlanan adı verilir. Tamlayan unsur zamirlerde ekli, isimlerde ekli veya eksiz ilgi hâindedir. (Özkan-Toker-Aşçı 2016: 51).

isim (+ilgi hâli eki) + isim + tamlanan eki = isim tamlaması

tamlayan

tamlanan

menim atam منم اتام “Benim babam.” (72/1).

beg kıması بك قماسى “Bey cariyesi.” (70/2).

³ Ebü'l-Fazl Cemâle'd-din Ahmed b. Muhammed b. Mühennâ el-Hillî el-Hüseynî el-'Ubeydîlî, *Hilyetü'l-İnsân ve Halbetü'l-Lisân*, Tıpkı basım, TDK Yayınları, Ankara 2016.

İbni Mühennâ, isim tamlaması hakkında şu bilgilere yer vermiştir:

Bir isme bir isim ekleyip, tamlayanı başa alıp, tamlanana -i eki getirerek yapılır. Tamlanan ünlü sesle bitiyorsa gelen ekten önce s ünsüzü eklenir. Misalen “kamçı” “Zeyd kamçısı” gibi. Bunun dışında Arapçada olduğu gibi tamlanan tamlayanın önüne geçebilir. Misal (قول سنك) (kul seniñ) “kul senin” (72/2), (ات بك نيك) (at begniñ) “at beyin” (72/2), (كُمش منم) (kümiş benim) “gümüş benim” (72/2), (تون سيزنك) (ton sizin) “elbise sizin” (72/2). Ayrıca İbni Mühennâ –sı ekinin küçültme tamlaması yaptığını belirtmiştir. Örnek olarak “atası”, “anası” kelimelerini vermiştir. (70/2)

1.1.1 Belirtili İsim Tamlaması

Tamlayanı da tamlananı da ek alan isim tamlamasıdır. İlk ögesi ilgi, ikinci ögesi iyelik eki alır. Tamlayan belirli bir nesneyi işaret eder. . (Kerimoğlu 2014:74) Eserde geçen belirtili isim tamlamaları:

senin atın سنن اطن بار مو “Senin atın var mı? (81/2)

begniñ atı بك نيك أتى “Beyin atı.” (72/1).

menim anam منم انام “Benim annem.” (72/2).

menim atam منم اتام “Benim babam.” (72/2).

1.1.2 Belirtisiz İsim Tamlaması

Tamlayanı ek almayan, tamlananı ek alan isim tamlamalarıdır. Bu tamlama belirsiz, genel bir nesneyi, bir türü belirtir. (Karahana 2004:44) Eserde geçen belirtisiz isim tamlamaları:

amru yası عمرو ياسى “Amru yayı.” (70/2).

zeyd kamçısı زيد قمچسى “Zeyd kamçısı.” (70/2).

zeyd atı زيد اطفى “Zeyd atı.” (70/2).

oğlan avurtası اغلان اورتاسى “Oğlan sütanesi.” (70/2).

tevük kızınası تاووك فيز قناسى “Filan kızı.” (70/2).

ömer tonı عمر طونى “Ömer elbisesi.” (70/2).

tevük altını تاوك الطنى بار مو “Filan altını var mı?” (81/2).

1.2 Sıfat Tamlaması

Bir sıfatın kendinden sonra gelen ismi niteleyerek ya da belirterek oluşturduğu tamlamaya sıfat tamlaması denir. (Özkan-Toker-Aşçı 2016: 61). İbni Mühennâ sıfat ve sıfat tamlamasıyla ilgili olarak “*Türkçede, sıfat vasıf edilen isimden daha önce gelir. Bazen de Arapçadaki gibi isim sıfattan daha önce gelir*” demiştir.(İ.M s.72/2) Eserde geçen sıfat tamlamaları: Mühenna arapça gibi isim sıfattan önce gelir demiş fakat eserinde bu bilgiye karşılık herhangi bir örnek vermemiştir. Sıfatın isimden önce geldiği bilgisi doğrudur fakat ismin sıfattan önce geldiği bilgisinin günümüz gramerlerinde herhangi bir karşılığı yoktur.

bilge er بيلكا ار “Bilgili adam” (72/2).

bay zeyd باى زيد “Zengin Zeyd” (72/2).

uğan teñri اوغان تنكرى “Güçlü Allah” (72/2).

kara saçlı فراصج لی “Kara saçlı” (70/1).

saru başlı صاروبشلی “Sarı başlı” (70/1).

kök tonlı كوك طون لی “Mavi elbiseli” (70/1).

katundakim kılıç قاتندا کیم قلیج “Sendeki kılıç” (79/1)

evdeki ya اوداکی یا “Evdeki yay” (79/1).

bu ton (tevükniñ turur) بوتون تاوک نیک تر “Bu elbise filanıdır.” (71/1).

bu at (zeydñiñ turur) بو ات زیدنیگ ترر “Bu at Zeyd’indir.” (71/1).

oş tileg (inni keltürgey men) اوش تیلاکننی کلترکی من “İşte o dileğini gerçekleştireceğim.” (73/2).

bu saray (‘amrunun durur) بو سراي عمرنون دُرر “Bu saray Amru’nundur.” (77/2).

منم اون قوینم بارایدی قاتندا قون دان اوزکا özge katında kıonda benim *on koyunum* bar idi katında kıonda özge katında kıonda benim *on koyunum* var idi sendeki koç hariç.” (81/1).

2. Kısaltma Öbekleri

Kısaltma öbekleri, sözcük öbeklerinin ve cümlelerin kısalması, yıpranması sonucunda ortaya çıkan öbeklerdir. (Karahan 2004:79) Eserde yapılan inceleme sonucu sadece ilgi öbeği tespit edilmiştir. Kısaltma öbeklerinin diğer kategorilerine (Vasıta Öbeği, Yaklaşma Öbeği, Bulunma Öbeği vs.) örnek bulunamamıştır.

2.1 İlgi Öbeği

İlgi hâli eki ile birbirine bağlanan iki isim unsurundan oluşan kelime öbeğine ilgi öbeği denir. İkinci unsur yalın hâldedir. Eserde geçen ilgi öbeği:

senin kul سنیگ قول “Senin kul, kulun” (72/1).

3. Edat Öbekleri

Bir isim unsuru ile bir çekim edatından meydana gelen kelime öbekleridir. (Karahan 2004: 62) Muharrem Ergin, edat öbekleri ile ilgili şu bilgileri vermiştir: “İsim unsuru önce son çekim edatı sonra getirilir. İsim unsuru zamir veya isim olmasına ve edatın cinsine göre çeşitli hallere girer ve çeşitli çekim ekleri alır. Edat ise tabii, grubun eksiz, değişmez unsuru olarak kalır. Edat grubu zarf ve sıfat olarak kullanılabilir.” (Ergin 2013: 392)

منم اون قوینم بارایدی قاتندا قون دان اوزکا *kıonda özge* katında kıonda benim *on koyunum* var idi sendeki koç hariç.” (81/1).

barğanlar *beginden ayruk* oñ idiler لر ایدي لر “Gidenler, beyleri hariç on kişi idiler.” (81/1).

senden aşnu سن دن اشنو “Senden önce” (75/1).

menden sonra من دن سنکرا “Benden sonra” (75/1).

tevük *‘ırak’ka tegi* بارمیş عراق قا تکی “Fılan, Irak’a kadar yürüdü.” (75/2).

‘ırak’a tegri bardı عراقا تگری باردی “Irak’a kadar yürüdü.” (75/2).

‘ırak’a teginçe barga men عراقا تکجا بارغا من “Irak’a kadar yürüyeceğim.” (75/2).

zeydni kılıç bile urdum زیدنی قیلیج بلا اورڈم “Zeyd’i kılıç ile vurdum.” (73/2).

tevük bile bardum تاووک بیلا باردُم “Filan ile gittim.” (77/1).

tevükni kılıç bile urdum تاوُک نی قلیج بیلا اورڈم “Filanı kılıç ile vurdum.” (77/1).

tevük birle bardım تاووک بیرلا باردِم “Filan ile gittim.” (77/1).

4. Zarf-Fiil Öbeği

Bir zarf-fiil ile ona bağlı tamlayıcı veya tamlayıcılardan oluşan kelime gruplarına zarf-fiil (gerundium) öbeği denir. Eserde geçen zarf-fiil öbekleri:

Zeyd ‘amru atını bingaç (binip) keldi زید عمرو اطنی بنگاچ (بنب) کالدى “Zeyd, Amru atına binerek geldi.” (74/2).

balık yedim başına teğinçe بالیق ییدم باشنا تکنجا “Balığı yedim başına kadar.” (76/1).

kaçan kılsan maña edgölükdin saña tapuğ kılğay men anar yaraşu قجان قلسان منکا اذ کولوک “Ne kadar iyilik yaparsan bana, sana o kadar hizmet edeceğim.” (78/2).

tevükke at minip bardı تاوُوک قا ات منب باردی “filan ata binip gitti”

5. Sıfat-Fiil Öbeği

Muharrem Ergin sıfat fiil öbeklerini partisip grubu adıyla, bir partisip ve ona bağlı olan unsurlardan oluşan sözcük öbekleri şeklinde tanımlamıştır. Öbekte partisip sonda olur, ona bağlı unsurlar önce gelir. (Ergin 2013: 396)

alp bolğan kişi alpligi anı öldürür الب بلغان کشى البلکی انی اُلْدُرُر “Yiğidi yiğitliği öldürür” (74/1).

6. Birleşik Fiil Öbeği

Birleşik fiil, bir fiil veya isim ile bir yardımcı fiilin meydana getirdiği kelime grubudur. İsim veya fiil unsuru yardımcı fiilden önce getirilir. Eserde tespit edilen birleşik fiil öbekleri:

namaz etti نماز اتی “namaz kıldı” (92/1).

yok etti یوق اتی “yok etti, yitirdi” (92/2).

aruk boldı ارق بلدی “zayıfladı” (96/2).

yahşı boldı یخشى بلدی “iyi oldu” (89/2).

yahşı işledi یخشى اشلدی “iyi yaptı” (86/2).

çırağ yandurdu چراغ یندردی “kandili yaktı” (86/2).

‘acz ulğadı عجز العدى “aciz oldu” (86/2).

giri erdi گرو اردی “istifa etti” (89/2).

çirkin aştı چرکن اشتی “parlattı” (89/2).

kapuğ tondürdi قپغ تندردی “kapıyı kapattı” (91/1).

ايدى چين aydı çin aydı “doğru söyledi” (92/2).

ايدى كركچى kerçek ayttı “doğru söyledi” (92/2).

يازوق باغشلادى yazuk bağışladı “affetti” (94/1).

يالغان سوزلادی yalğan sözledi “yalan söyledi” (95/1).

Eserde, u- “muktedir olmak” ve bil- yardımcı fiili ile yapılmış iktidarî fiillerin sadece olumsuz hâli ve üç şekilde verilmiştir.

كلو مادم kelümedim “gelemedim” (113/1).

كلو بلمادم kelübilmedim “gelemedim” (113/1).

كلامادم kelememdim “gelemedim” (113/2).

بارو مادم barumadım “gidemedim” (113/1).

بارو بلمادم barubilmedim “gidemedim” (113/1).

برامادم baramadım “gidemedim” (113/2).

اچامادم açamadım “açamadım” (113/2).

CÜMLE VE ÖGELERİ

Yüklem

Cümlede yargı bildiren, iş, hareket, oluş bildiren, çekimli unsura yüklem denir. Cümlenin temel ögesidir. Diğer ögeler yüklem anlamını tamamlamak üzere cümlede yer alır. (Karahana,1995: 46)

balık yedim başına teginçe باقىق بيديم باشنا تكنجا “Balığı yedim başına kadar.” (76/1).

zeydni kılıç bile urdum زيدنى قىليچ بلا اوردم “Zeyd’i kılıçla vurdum.” (73/2).

barğanlar beginden ayruk on idiler بارغان لىر بكن دان ايروق اونك ايدى لىر on idiler hariç on kişi idiler.” (81/1).

zeyd ‘amru atını bingaç keldi زيد عمرو اطنى بنگاج كالىدى “Zeyd, Amru atına binerek geldi.” (74/2).

Özne

Cümlenin ikinci temel ögesi öznedir. Cümlede yapanı veya olanı karşılayan unsurdur.

tevük kaçkaç keldi تاووك قچكاج كالىدى “Fılan kaçarak geldi.” (74/2).

(o) ‘iraka tegri bardı عراقا تكرى باردى “Irak’a kadar gitti.” (75/2).

men sizke keldim من سىزكا كلدم “Ben size geldim.” (76/2).

begimiz horasanğa bardı بكميز خراسان قا باردى “Beyimiz Horasan’a gitti.” (76/2).

(sen) od yangurdun mu اود يانغردنمو “Ateş yaktın mı” (79/1).

Nesne

Yüklemin tesir ettiği varlığı, şahsı, şeyi karşılayan cümle ögesine nesne denir. Geçişli fiilin yüklem olduğu cümlelerde nesne bulunur. İbni Mühennâ nesne ile ilgili kelimenin sonuna -nI getirerek gerçekleşir demiştir. Örneğin (زيدنى قىليچ بلا اوردم) (Zeyd’ni kılıç bile urdum) “Zeyd’i kılıç ile vurdum” (73/2), (اوش تىلاكننى كلتركى من) (oş tileginni keltürgeymen) “işte o dileğini gerçekleştireceğim” (73/2), bu cümlede birinci -n- ikinci şahıs iyelik eki, -nı eki ise yükleme hâli ekidir.

Eserde geçen nesne örnekleri:

oş tileginni keltürgey men اوش تىلاكننى كلتركى من “İşte o dileğini gerçekleştireceğim.” (73/2).

zeyd *su* yiçtimu زيد صويجتيمو “Zeyd su içti mi?” (79/2).

balık yedim başına teginçe باليق بيدم باشنا تكنجا ”Balık yedim başına kadar.” (76/1).

zeyd’ni kılıç bile urdum زيدنى قىليچ بلا اوردم “Zeyd’i kılıç ile vurdum.” (73/2).

aşamı ardurğay men اطمنى اردرغى من “Atımı yoracağım.” (110/1).

munu (bunu) alğıl “Bunu al” (73/2).

Zarf

Yüklemi yön, zaman, tarz, sebep, miktar ve şart bildirerek tamamlayan cümle ögesine zarf denir. Cümlede zarf, hareketin nasıl, niçin, ne şekilde, hangi vasıtalarla, ne sebeple, hangi şartlarla yapıldığını veya olduğunu ve hangi zamanda gerçekleştiğini gösterir.

İbni Mühennâ zarfla ilgili şöyle der: *Kelimenin sonuna* (عاج) -ğAç getirerek gerçekleşir. *İsterseniz de* (ع)(ğ) sesi yerine (ك)(k) ile değiştirebilirsiniz. *Ya da hepsinin yerine sadece* “ب” “-(i)p” harfi getiriniz. *Buna dair örnekler*, (زيد عمرو اطنى بنگاج كالى) (binip) (zeyd ‘amru atını bingaç keldi) “Zeyd, Amru’nun atını binerek geldi”, (تاووك قجكاج كالى) (kaçup) (tevük kaçkaç keldi) “filan kaçarak geldi” “bingaç” kelimesinin kökü (باء و نون) (b ve n) “bin-”, “kaçkaç” kelimesi ise (القاف والجيم) (k ve ç) “kaç-” seslerinden oluşmaktadır. (74/2). İbni Mühenna’nın yaptığı tanımda sadece (عاج) -ğAç veya “ب” “-(i)p ekleriyle zarf yapıldığını belirtiyor. Bu sınırlı bir tanımlamadır ve yeterli değildir. İbnü Mühenna Lügati’ni incelediğimizde farklı yapılardan oluşan zarf örnekleri görmemiz mümkündür.

Eserde geçen zarf örnekleri:

zeyd ‘*amru atını bingaç (binip)* keldi زيد عمرو اطنى بنگاج (بنب) كالى “Zeyd Amru’nun atını binerek geldi.” (74/2).

men kelgençe sen munda turğay sen سن مونداتورغای سن “Ben gelene kadar sen burada duracaksın.” (75/2).

tevük *kaçkaç (kaçıp)* keldi تاووک قجکاج (قجب) کالدى “Filan kaçarak geldi.” (74/2)

kaçan kılsan maña edgülıkdin saña tapuğ kılğay men *añar yaraşu* قجان قلسان منکا اذ کولوک “Ne kadar iyilik yaparsan bana, sana o kadar hizmet edeceğim.” (78/2).

balık yedim *başına teginçe* بالیق ییدم باشنا تکنجا “Balığı yedim başına kadar.” (76/1).

kün toğsa saña kelgemen کون تُغسا سنکا کلکا من “Güneş doğarsa sana geleceğim” (98/1).

Yer Tamlayıcısı

Cümlede yüklemın anlamını yönelme, bulunma, uzaklaşma hâlleri bakımından tamamlayan tümleçlerin ortak adıdır. Yüklemın gösterdiği hareketin yerini ve yönünü gösterir. Eserde geçen yer tamlayıcıları:

ırakdın horasanka bardım عراق دن خراسان قا باردم “İrak’tan Hoarasan’a kadar yürüdüm.” (76/1).

men *sizke* keldim من سیزکا کلدیم “Ben size geldim.” (76/2).

kaçan kılsan *maña* edgülıkdin *saña* tapuğ kılğay men *añar yaraşu* قجان قلسان منکا اذ کولوک “Ne kadar iyilik yaparsan bana, sana o kadar hizmet edeceğim.” (78/2).

Aşağıdaki örneklerde ise, yer tamlayıcılarında yönelme hali eki yerine belirtme hali eki kullanılmış; bu durum eserde görünen ilginç hususlardandır.

amrni aş yedürdim امرنی اش ییدürدم “Ömer’e yemek yedirdim.” (110/1).

zeyd *amru atını* bingaç (binip) keldi زید عمرو اطنی بنعاج (بنب) کالدى “Zeyd Amru’nun atına binerek geldi.” (74/2).

“amru ni yedürdi *seni* عمرو نی ییديوردى سنی “Amru ne yedirdi sana?” (78/2).

CÜMLE ÇEŞİTLERİ

1. Yapısına Göre Cümleler

1.1 Basit Cümleler

Bir tek çekimli fiil bulunan, tek yargı bildiren cümleye basit cümle denir. Türkçedeki cümlelerin genellikle basit cümleler olduğu görülür. İbni Mühennâ'nın eserinde de cümleler genellikle basit yapıdır.

bu ton tevükniñ turur بوتون تاوڭ نيك ترر “Bu filanın elbisesidir.” (71/1).

zeyd'ni kılıç bile urdum زيدنى قىليچ بلا اوردۇم “Zeyd'i kılıç ile vurdum.” (73/2).

men sizke keldim من سيزكا كدم “Ben size geldim.” (76/2).

zeyd ‘amru atını bingaç keldi زيد عمرو اطنى بىناچ كالىدى “Zeyd, Amru atına binerek geldi.” (74/2).

amrni aş yedürdim امرنى اش ييدۇردىم “Ömer'e yemek yedirdim.” (110/1).

aşımni ardurğay men اطمنى اردرغى من “Atımı yoracağım.” (110/1).

munu (bunu) alğıl “Bunu al” (73/2).

kelmes كلماس “Gelmez” (113/2).

kelümes كلوماس “Gelemez” (113/2).

barماس بارماس “Gitmez” (113/2).

1.2 Birleşik Cümle

Bir ana cümle ile o cümlelerin anlamını tamamlayan bir veya daha fazla yardımcı cümle ile kurulan cümlelerdir. İncelediğimiz eserde iki adet şartlı birleşik cümle tespit ettik:

zeyd bargay ise bile bargay men زيدبارغى اسا بىلا بارغى من “Zeyd giderse ben de onunla giderim.” (78/2).

kaçan kılsan maña edgülükdin saña tapuğ kılğay men añar yaraşu قجان قلسان منكا اذ “Ne kadar iyilik yaparsan bana, sana o kadar hizmet edeceğim.” (78/2).

2. Yüklemin Türüne Göre Cümleler

Türkçede yüklem türüne göre iki çeşit cümle vardır: isim cümlesi ve fiil cümlesi.

2.1 Fiil Cümlesi

Yüklemi çekimli fiil veya fiil grubu olan cümlelere fiil cümlesi denir. Eserde tespit ettiğimiz fiil cümlelerinden bazıları:

alp bolğan kişi alpligi anı öldürür الب بلغان كىشى البلىكى انى اأدُرر “Yiğidi yiğitliği öldürür” (74/1).

‘ıraka tegri bardı عراقا تگری باردی “Irak’a kadar yürüdü.” (75/2).

begimiz bu kün atlanmasun بكميز بوكون اتلانماسون “Keşke bu gün beyimiz ata binmese.” (78/1).

tevük yarın kelsün erdi تاووك يارن كلسون أردى “Filan yarın gelsin.” (78/1).

‘amru ni yedürdi seni عمرو نى بيديوردى سنى “Amru ne yedirdi sana?” (78/2).

aşımni arduğay men اطمنى اردۇغى من “Atımı yoracağım.” (110/1).

aşnı arurdım اطنى ارددم “Atı yordum.” (109/2).

kelirsen kelgil كلرسن كلگل “Gelmek istersen gel” (77/2).

kim kelse kelsün كم كلسا كلسون “Gelmek isteyen gelsin.” (79/1).

2.2 İsim Cümlesi

Yüklemi ek fiille çekimlenmiş isim veya isim grubu olan cümlelere isim cümlesi denir. Eserde tespit ettiğimiz isim cümleleri şunlardır:

bu ton tevükniñ turur بوتون تاووك نيك ترر “Bu filanın elbisesidir.” (71/1).

barğanlar beginden ayrux oñ idiler بارغان لر بكن دان ايروق اؤنك ايدي لر “Gidenler, beyleri hariç on kişi idiler.” (81/1).

tevük katında at bar تاووك قاتندا اط بار “Filanda at var.” (81/2).

bu saray ‘amrunun durur بو سراي عمرونن ڈرر “Bu saray Amru’nundur.” (77/2).

bu kimniñdür بو كيمنيك در “Bu kimindir?” (78/2).

neme alp er turur نما الب ارثرر “Ne cesur adamdır!” (80/2).

tili kılıç tek تیلی قلیچ تک “Dili kılıç gibidir.” (80/2).

bu süçük bal tek بو سچوک بال تک “Bu tatlıdır, bal gibi.” (80/2).

3. Yüklem Yeri Göre Cümleler

Türkçede cümlenin ana ögesi olan yüklem genellikle cümlenin sonunda bulunur. Ancak bazı cümlelerde farklı yerlerde olabilir. Yüklem cümle içinde bulunduğu yere göre cümleler devrik cümle ve kurallı cümle diye ikiye ayrılır.

3.1 Kurallı Cümleler

Yüklemin sonda bulunduğu cümleler kurallı cümlelerdir. Türkçenin doğal diziliminde yüklem sonda bulunur, onu tamamlayan ögeler ondan önce sıralanır. Eserde tespit edilen kurallı cümleler:

tevük ‘Irak’ka tegi barmış عراق فا تكي بارمش “Filan, Irak’a kadar yürüdü.” (75/2).

ol bardı mı اول باردی می “O gitti mi?” (80/1).

oş tileginni keltürgey men اوش تیلاکتنی کلثرکی من “İşte o dileğini gerçekleştireceğim.” (73/2).

tevük kaçkaç keldi تاووک قچکاج کالدى “Filan kaçarak geldi.” (74/2).

kün toğsa şaşa kelgemen کون تُغسا سنکا کلکا من “Güneş doğarsa sana geleceğim.” (98/1).

3.2 Devrik Cümleler

Yüklemi sonda bulunmayan cümleler devrik cümlelerdir. Bu yapıdaki cümlelere daha çok şiir dilinde, konuşma dilinde, atasözlerinde rastlanılır. İbni Mühennâ Lügati’nde geçen devrik cümleler:

balık yedim başına teginçe “Balığı yedim başına kadar.” (76/1).

‘amru ni yedürdi seni عمرو نی بییدیوردی سنی “Amru ne yedirdi sana?” (78/2).

menim on koyunum bar idi katında kondon özge اوزکا قون دان اوزکا “Benim on koyunum var idi sendeki koç hariç.” (81/1).

kaçan kılsan maña edgölükdin şaşa tapuğ kılğay men anar yaraşu قجان قلسان منکا اذ کولوک “Ne iyilik yaparsan benimle yaptığın kadar sana hizmet ederim.” (78/2).

4. Anlamına Göre Cümleler

Türkçede cümleler anlamlarına göre olumlu, olumsuz ve soru cümlesi şeklinde üçe ayrılır.

4.1 Olumlu Cümleler

Yüklemi olumlu yargı bildiren cümlelerdir. Olumlu cümlelerde yargı gerçekleşmiştir. Eserde geçen olumlu cümlelerden bazıları:

zeyd ‘Amru atını bingaç keldi زيد عمرو اطنی بنگاج کالدى “Zeyd, amru atına binerek geldi.” (74/2).

men kelgençe sen munda turgay sen من كلنجا سن موندا تورغای سن “Ben gelene kadar sen burada duracaksın.” (75/2).

tevükni yiriden (yirindin) turdurdım تُرُدُردِم (یریندین) تاوکنی یریدن “Filanı yerinden kaldırdım.” (109/2).

men sizke keldim من سیزکا کلدِم “Ben size geldim.” (76/2).

tevük kaçkaç keldi تاووک قچکاج کالدى “Filan kaçarak geldi.” (74/2).

kelür erdi کَلُر اردى “Geliyordu.” (83/2).

barır erdi بَارِر اردى “Gidiyordu.” (83/2).

alur erdi اَلُر اردى “Alırdı.” (84/1).

4.2 Olumsuz Cümleler

Yüklemi olumsuz yargı bildiren cümlelerdir. Yüklem in gerçekleşememe, yapılamama durumu söz konusudur.

İbni Mühennâ eserinde olumsuzlukla ilgili şu açıklamaları yapar ve örnekler verir: *Olumsuzluk eki “-mA-” isim (fiil) tabanı ile (sıfat fiil) eki arasında yer almaktadır. Örneğin* *اغنغان* *ağınğan* “yukarı çıkan” > *اغنماغان* *ağınmağan*; *اینکان* *ingen* “aşağı inen” > *اینمکان* *inmegen*. *İktidâri ve tasviri fiillilerin olumsuzu şöyledir: (kelümedim) “gelemedim” (113/1), (baromadım) (baromadım) “gidemedim” (113/1) veya (kelübilmedim) (kelübilmedim) “gelemedim” (113/1), (barubilmedim) (barubilmedim) “gidemedim” (113/1).*

kelmes کلماس “Gelmez” (113/2).

kelümes کلوماس “Gelemez” (113/2).

barmas بارماس “Gitmez” (113/2).

barumas باروماس “Gidemez” (113/2).

kelür ermes کلرارماس “Gelmiyor, gelmez” (114/1).

barur ermes باررارماس “Gitmiyor, gitmez” (114/1).

kılar ermes کلرارماس “Yapmıyor, çalışmıyor, yapmaz” (114/1).

begimiz bu kün atlanmasun بکمز بوکون اتلانماسون “Keşke bu gün beyimiz ata binmese.” (78/1).

sağarda su yok سَاغَرْدَا سُو یوک “Tasta su yok” (77/1).

4.3 Soru Cümleleri

Bilgi almak amacıyla oluşturulan soru anlamı taşıyan cümlelerdir. Olumlu veya olumsuz soru cümlesi olabilir. Soru cümleleri; soru zamirleri, soru sıfatları, soru edatları, soru zarfları gibi soru kelimeleri veya soru ekleriyle yapılır. Eserde tespit ettiğimiz soru cümleleri:

‘amru ni yedürdi seni عمرو نى يبيوردى سنى “Amru ne yedirdi sana?” (78/2).

aykı kişi senin katında erdi ايقى كشى سنن قاتندا اردى “Yanında olan kişi kim idi?” (79/1).

şu içer mu sen صو ايجر مۇ سن “Su içer misin?” (79/2).

aţlanur mu siz اطلونر موسز “Ata binecek misiniz?” (79/2).

ķayu ٱon قيو ٱون “Hangi elbise?” (80/1).

ne kıılır sen ناقلورسن “Ne yapıyorsun?” (80/1).

ne tiler sen ناتيلارسن “Ne istiyorsun?” (80/1).

sen keldiń mü سم كلدنك مو “Sen geldin mi?” (80/1).

bu kim بو كيم “Bu kim?” (78/2).

bu kimnińdür بو كيمنيك در “Bu kimindir?” (78/2).

kim aydur كيم ايذر “Kim dedi? (78/2).

ne boldı, ne oldı ناولدى، نابولدى، “Ne oldu?” (66/2).

ne bolğay, ne olğay ناولغای، نابولغای، “Ne oluyor?” (66/2).

ne ğılır ناغلر “Ne yapıyor?” (66/2).

ne kıılır ناقلور “Ne yapıyor?” (66/2).

ne ğıldın ناغلدنك “Ne yaptın?” (66/2).

ne kııldın ناقلدنك “Ne yaptın?” (66/2).

sen nelik bardın سن نليك باردنك “Sen niye gittin?” (112/2).

sen nelik keldiń سن نليك كلدنك “Sen niye geldin?” (112/2).

SONUÇ

İbni Mühennâ Lügati adıyla bilinen, Kitab Hilyetü'l-İnsan ve Halbetü'l-Lisân sadece bir sözlük değil aynı zamanda iyi bir gramer kitabıdır. Eserin temel Türkçe bilgileri ve günlük konuşma için yeterli kelime gruplarına ve cümlelere sahip olduğu görülmektedir. Eser söz öbekleri yönünden zengin olmasına rağmen bazı cümle bilgisi kategorilerine örnek bulunamamıştır. İbni Mühennâ kitabını Araplara Türkçe öğretimi amacıyla yazdığı için

genellikle basit cümleler tercih etmiş ve bazı cümleleri Arapça gramer hususlarına göre açıklamıştır Mühenna söz dizimi hususunda isim tamlaması, sıfat tamlaması, zarf ve nesne başlıklarında açıklamalar yapmıştır. Genel olarak günümüz gramerlerine paralel açıklamalar yapmış olsa da verdiği bazı bilgiler tatmin edici olmamıştır. Sıfat tamlaması hususunda, sıfatların Arapçadaki gibi bazen isimden sonra gelebileceğini belirtmiş fakat herhangi bir örnek vermemiştir. Zarf yapımı ile ilgili sadece (غاج) -ğAç veya “ب” -(i)p eklerinin kullanıldığını belirtmiştir fakat eserde farklı yapılarla meydana gelmiş zarf örnekleri de mevcuttur.

Eserde 865 cümle ve söz öbeği örneği bulunmaktadır. Bunların 728 tanesi كل سُن *kel sün* “gelsin”, كرى *kezdî* “gezdi”, كورئى *kuruttî* “kuruttu”, سوزدى *süzdi* “süzdü”, سوزلادى *sözledi* “konuştu”, بارسن *barsun* “gitsin”, بارغل *barğil* “gît”, كوجعاى *köçgey* “göçecek”, اتلانمش *atlanmış* “binmiş”, ايستار *izder, ister* “ister”, بارچاى *bargay* “gidecek” gibi tek kelimeden oluşmaktadır. Bunların haricinde 100 cümle ve 19 söz öbeği, İbni Mühenna'nın da verdiği bilgilerle birlikte uygun olan söz dizim başlıklarında incelenmiştir. Bu söz öbeklerinin 4'ü Türkiye Türkçesini şablonuna uymamakta, “*ömer tonı*” örneğinde görüldüğü gibi belirtisiz isim tamlaması şeklinde yer almaktadır. Oysaki Türkiye Türkçesinde bu şekildeki özel isimler belirtisiz isim tamlaması olarak değil belirtili isim tamlaması şeklindedir. Cümlelerin 85'i fiil 15'i isim cümlesi; 85'i olumlu 15'i olumsuz ve 22'si soru cümlesidir. Genellikle kurallı cümleler kullanılmışsa da eserde 4 tane devrik cümle tespit edilmiştir.

Cümlelerin tamamına yakını anlam bakımından olumludur. Soru cümleleri genellikle; *ne gılır* ناغلر “ne yapıyor” *ne boldı, ne oldı* ناولدى، نابولدى “ne oldu” gibi kısa cümlelerdir. Bunların haricinde *sen keldiñ mü* سن كلدنك مو “Sen geldin mi?”, *añlanur mu siz* اطلونر موسز “Ata binecek misiniz?”, *şu içer mu sen* صو ايجر مو سن “Su içer misin?” gibi soru ekiyle oluşturulmuş soru cümleleri de mevcuttur. Eserde iktidarlık bildiren birleşik fiilin olumsuzunun üç farklı şekli tespit edilmiştir. Örneğin, *gel-*: *kelemedim, kelümedim, kelübilmedim*.

İbni Mühennâ'nın “isim tamlaması, sıfat tamlaması ve zarf” gibi söz öbekleri hakkında yaptığı açıklamalar eserin yazıldığı tarih bakımından önemlidir ve eserin Türk dilinin ilk gramer kitabı olduğu fikrini desteklemektedir.

KAYNAKLAR

- Demirel, E., Nalbant, M. V. (2014). *Dîvânü Luğâtî't-Türk Grameri II*, İstanbul: Bilgeoğuz Yayınları
- Ebû'l-Fazl Cemâle'd-din Aḥmed b. Muḥammed b. Mühennâ el-Ḥilli el-Hüseyni el-'Ubeydili (2016). *Ḥilyetü'l-İnsân ve Ḥalbetü'l-Lisân*. Tıpkıbasım, Ankara: TDK Yayınları
- Ergin, M. (2013). *Türk Dil Bilgisi*, İstanbul: Bayrak Basım/Yayım/Tanıtım
- Gül, B. (2016). *Moğolca İbni Mühennâ Lügati*, Dil Araştırmaları 10, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü
- Hacıyev, T. (2008). Seyid Əhməd Cəmaləddin ibn Mühənnə. *Hilyətül-İnsan və Həlbətül-Lisan*, Bakı Slavyan Universiteti, Bakı: “Kitap aləmi” Neşriyyat-Poliqrafya Merkezi
- Karahan L. (2011). *Türkçede Söz Dizimi*. 16. Baskı, Ankara: Akçağ Yayınları

- Kaymaz Z. (2013). İbni Mühennâ Lügati'ndeki Bazı Kelimeler Hakkında, Astana-Kazakistan: *Turkic Academy, Altaistics and Turkology, International Scientific-Cultural Journal for Philological, Historical and Art Studies*, 3, p. 6-29.
- (2015). Türkçenin Öğretimi Açısından İbni Mühennâ Lügati'nin Yeri. Elazığ, Elazığ: *VII. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildirileri*
- Kerimoğlu C. (2014). *Türkiye ve Tatar Türkçesinin Karşılaştırmalı Söz Dizimi*. Ankara: TDK Yayınları
- Kilisli, R. B. (1338-1340). *Kitab Hilyetü'l-İnsan ve Helbetü'l-Lisan, Yahut İbn Mühennâ Lügati, Farisi, Türkçe, Moğolca*, İstanbul: Matba'a-i 'Amire
- Melioranskiy, P. M. (1900). *Arab' filolog' o turetskom' Yazık'*, Sanktpeterburg': Tipografiya imperatorskoy akademi nauk'
- (1903). *Arab' filolog' o mongolskom' Yazık'*, Sanktpeterburg': Tipografiya imperatorskoy akademi nauk'
- Özkan A., Toker M., Aşçı U. D. (2016). *Türkiye Türkçesi Söz Dizimi*. 2. Baskı, , Konya: Palet Yayınları
- Poppe, N. N. (2009) çev. Mustafa KAÇALIN, *Mukaddimetü'l-Edeb Moğolca-Çağatayca Çevirinin Sözlüğü*, . Ankara: TDK Yayınları.
- (Taymas) A. B. (1997). *İbnü-Mühennâ Lügati (İstanbul nüshasının Türkçe bölümünün endeksidir)*, T. D. T. C. Azasından, Ankara: Yükseköğretim Kurulu Matbaası
- Taymas, A., Eren, H. (1950). İbn Mühennâ Lügati Hakkında, *Türk Dili ve Tarihi Hakkında Araştırmalar I*, Ankara, s. 127-158.